

Arheo-tekti zgodovine

Arheologija se po ozki, osnovni definiciji ukvarja z raziskovanjem načinov življenja v preteklih obdobjih človekovega obstoja, pri čemer se v celoti ali v veliki meri opira na ostanke materialne kulture – na vse tisto, kar je skozi tisočletja za seboj pustil človek, na produkte življenjskih aktivnosti, od igle do templja. Razlagalni modeli in tolmačenje te, bolj ali manj ohranjene *materialne kulture*, zarisujejo kompleksno predstavo, obče znanje in idejo o človeški preteklosti.

Interpretacija arheoloških zapisov (odkritih artefaktov in njihovih kontekstov) je zato ključni element arheološkega diskurza. Njen teoretični prispevek zavzema centralne prostore tako v arheologiji in tudi v korpusu univerzalnega človeškega znanja; s svojim aparatom pojasnjuje ne le začetke človeštva – ko dobesedno tlakuje pot v zgodovino – temveč vse nosilne, konstitutivne strukture družbe in družbenih odnosov: *kulturo, znanost, politiko, ekonomijo, raso, razred, spol, seksualnost*. Rezultat je vsaj dvojen: imaginarij o znanosti kot taki ter imaginarij o družbi, o nas, o naših prednikih.

Kulturne platforme, ki jih postavlja arheologija, so torej družbene in politične platforme, na katerih se ta veda kar najaktivneje vključuje v zapleteno in večplastno konstrukcijo različnih individualnih in kolektivnih, osebnih, kulturnih, narodnih, globalno človeških identitet. Z znanstvenim aparatom odkriva, raziskuje, analizira in gradi sklepe; svoja dognanja legitimizira kot univerzalna na eni ter specifična za določen družbeni kolektiv na drugi strani. Njena legitimizacijska obteženost je bila prepoznana skozi, denimo, empirično potrjevanje nacionalnih mitologij: razkritje arheologije kot narodotvorne in

¹ M. P. Leone, *Archeology as the science of technology. V: Research and theory in current archeology* (ur. C. L. Redman). New York: Wiley & Sons, 1973 (126ss).

² Citati so iz poglavja *Slovenske pokrajine pred naselitvijo Slovanov*. V: B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I*. Ljubljana: DZS, 1978 (37ss).

državotvorne vede, legitimizacija partikularnosti kot skriti princip arheologije,¹ je tako v mnogočem spodnesla njeno apriorno verodostojnost in nevtralnost.

Izhajajoč iz te postavke se kot silno zanimivo poraja vprašanje, kje so osišča legitimizacije, kaj je tisto, kar 'varuhi pečata' neke definirane skupnosti postavljajo in predstavljajo kot obče ali specifično nevprašljivo, brezpogojno, mitologizirano dejstvo. Pisci zgodovine v navezi z arheologi izkristalizirajo izhodišča družbene ideologije in konstrukcije realnosti ter trasirajo kolesnice, po katerih nato teče ne le življenje vede, discipline ali znanosti, temveč proces dojemanja te realnosti.

Kakopak tudi pri interpretaciji prazgodovinskih in zgodovinskih obdobj, vezanih na dandanašnji geopolitični prostor Slovenije, naletimo na pojave pristranskega pristopa. Naj kot primer navedem *Zgodovino slovenskega naroda* izpod peresa Boga Grafenauerja.² Pozornost priteguje iz vsaj dveh razlogov. Sodi med predpisano študijsko literaturo, je učbenik; njegove izpeljave še vedno predstavljajo konsenzualno vednost o najstarejših obdobjih zgodovine tega prostora. V tem okviru je še posebej zanimiv, saj gre za *zgodovinsko* interpretacijo *arheoloških virov* in razlago *arheoloških obdobj* – paleolitika in neolitika – ter razvoja zgodnjih družbenih oblik, družine, delitve dela in celo razmerij med spoloma. Poglejmo, kaj *uči* učbenik.

Avtor že v uvodu II. poglavja *Slovenske pokrajine pred naselitvijo Slovanov* naredi jasno razliko med "*kulturno zaostalimi plemeni ... Azije, Afrike, Južne Amerike in Avstralije*" ter drugimi, denimo, Slovenci, ki smo "*v novi domovini doživeli tako pisano in razgibano preteklost in tako visok vzpon*." Že v paleolitiku naj bi človek živel "*v louski postaji Willendorf ob Donavi na skrajni severni meji nekdanjega slovenskega ozemlja ...*". Če vemo, da leži vasica Willendorf južno od Dunaja, je govorjenje o tako zastavljeni slovenski etnični meji gotovo prej izraz nacionalističnih ekspanzionizmov romanticiziranega zgodovinopisja kot pa podajanje verodostojnega geografskega podatka. Gre za anahronistično orientiranje v času in prostoru, še posebej, če postane glavna orientacijska točka *slovenstvo* – v starejši kameni dobi, kamor sicer datira willendorfsko najdišče, velja namreč načelo etnične anonimnosti – nedvoumno nacionalno prisvajanje (pra)zgodovinskega dogajanja, in ga je torej moč razumeti kot ekskluzivno utemeljevanje narodne zavesti.

V nadaljnjem besedilu se avtor podrobno posveti spolno zaznamovani delitvi dela, oblikovanju družine in razvoju sestavljenih družbenih oblik. Za starejšo kameno dobo pravi, da so bile "*v dobi rodovno-plemenskega reda družbene enote trdneje povezane po sorodstvu*" in da se odrasli člani družbe "*po pravicah razlikujejo glede na spol*". Tudi v poglavju z naslovom *Alpski lovci na medvede* v dobi prvotne človeške skupine (horde) in njene utrditve v obliki rodovne skupnosti se Grafenauer ukvarja z razlago ekonomije in delitve dela med spoloma. Pravi takole: "*Človek te dobe je živel*

predvsem od lova in nabiranja sadežev in koreninic, kolikor jih je pač našel v naravi. Prvo delo je bilo moško, drugo pa žensko.” O družinskih odnosih v starejši kameni dobi pa piše: “... skupine so bile sedaj povezane sorodne družine, izhajajoče od istih staršev”. Ves odstavek je posvečen zavrtniti prazgodovinske promiskuitete in obrambi monogamne, nuklearne družine. Zaradi zanimivega pristopa ga navajamo v celoti:

“Glede družinskega življenja se je nekaj časa uveljavljala domneva, da je v tem času značilno nevezano in neurejeno spolno druženje med člani prvotne človeške skupine (tako imenovana promiskuiteta). Vendar so ‘kasnejša obširna terenska raziskovanja zlasti v našem stoletju pokazala, da ni za to kmalu sto let staro teorijo (bolje hipotezo) nobenih osnov’ (B. Škerlj). Pokazala so, da sodobna ljudstva na najnižji kulturni stopnji ne poznajo takih načinov spolne povezave, zato je po pravici mogoče sklepati, da ga tudi v prazgodovini ni bilo. Te preiskave so pokazale prevladovanje parnega zakona med enim moškim in eno žensko, ki pa ga je bilo mogoče tudi ločiti in zakonskega tovariša tudi menjati. Vsekakor je treba poudariti, da ima tudi ta oblika spolnega vedenja svojo veljavo že v naravnem živalskem svetu, in sicer prav kot pravilo pri opicah človečnjakih (gibonih). Prvotna oblika človeškega družinskega življenja je gotovo dediščina z njegove starejše živalske stopnje, a to očitno ne zahteva za izhodišče promiskuitete.”

V sledečem podpoglavju Poljedelci in živinorejci v dobi rodovno-plemenske družbe se pisec posveti razlagi razvoja ‘matriarhata’ in ‘patriarhata’. Ker naj bi stalna poselitev v mlajši kameni dobi omogočala trdnejšo družbeno organizacijo, se je le-ta, kot piše, ustalila “v dveh oblikah – materinskem (matriarhalnem) ali očetovskem (patriarhalnem) rodu”. Avtor utemelji ti dve “rodovni obliki” na razlikah v gospodarstvu. “Gospodarski temelj materinskega prava pomeni sadijska kultura na kopaški stopnji. /.../ Žena – oziroma mati – je namreč v stari kameni dobi nabirala rastlinske sadeže in ji je ta dolžnost ostala tudi v tem času v sadijskih kulturah. /.../ Medtem ko so ženske vodile gospodinjstvo, opravljale poljska dela, pripravljale hrano in obleko, so se možje ukvarjali predvsem z lovom, delno že z začetki živinoreje.” Tako pisec postopoma razvije prehod v patriarhalno ureditev: “Živinoreja prav tako izhaja iz moškega opravka stare kamene dobe – lova – kakor sadilstvo iz takratnega ženskega zbiranja divjih rastlinskih sadežev. ... novi način gospodarstva je prevladal poglavitno skrb za živež na ramena moških – pastirjev in oračev. Žensko delo, vedno bolj omejeno le na gospodinske in druge hišne posle, je v obeh primerih izgubljalo pomen.”

Kot vidimo, ne gre le za preusmeritev ali zamenjavo gospodarskih načinov niti zgolj za popolno razvrednotenje prispevka žensk v

³ Eric Hobsbawm, *The Nation as Invented Tradition*. V: *Nationalism* (ur. J. Hutchinson in A. D. Smith). Oxford: University Press, 1994 (76 ss).

prazgodovinski ekonomiji, pač pa tudi za zastavitev domnev o tako imenovanih ženskih in moških domenah kot dejstev ali aksiomov, ki so hierarhično zasnovani; pri tem avtor družbene odnose jasno pogojuje z biološkim determinizmom.

Videti je, da se citirani učbenik ne ustavi niti pred evropocentrično in nacionalistično niti pred biologistično in seksistično koncepcijo prazgodovine, in je kot tak nazoren primer pristranske, s sodobnimi predsodki predeterminirane interpretacije preteklosti. Naj si na tem mestu pomagamo s Hobsbawmovim pojmom *invencija tradicije*,³ po katerem so nacionalne države, simboli in zgodovina rezultat družbenega inženiringa, ki je pogosto nameren in vedno inovativen. Hobsbawm govori o paradoksnosti splošnega pojava, ko vsi moderni narodi prisegajo na svoje korenine v najbolj davni preteklosti ter na svoje 'naravne' (kot nasprotje od skonstruiranih) človeške skupnosti, ki ne terjajo druge definicije razen samopotrditve.

Znanstveno ogrodje priskrbi legitimacijske ideologije za reprodukcijo sveta; arheologija lahko služi zgodovini kot odskočna deska za razlage najstarejših kulturnih ostankov človekove poselitve na nekem ozemlju in za utrjevanje pojma *kulturne dediščine* pri izdelavi kolektivno zavezujočih vrednot. Gotovost, s katero zgodovinarji govorijo o začetkih in izvorih narodov, je pogosto osupljiva; narod se 'pojavi' kot sistem kulturnih označevalcev, ki reprezentirajo družbeno življenje. Vendar pa te označevalce skonstruira prav *zgodovinopisje* – ali, če ponovimo s Hobsbawmom, ti označevalci ne omogočajo zgodovine kot pogleda v preteklost, temveč to omogočajo kot ideološko konstrukcijo.

Ti označevalci – ali bolje rečeno, njihovo tolmačenje in vrednotenje – so zaradi vpetosti v ideološka početja v zadnjih letih in desetletjih vse bolj predmet kritičnega pristopa družboslovnih in humanističnih ved. Kot je za zgodovinsko vedo pomemben pojav nove zgodovine, je arheološko teorijo temeljno spremenila, denimo, arheologija spolov. Ta je izpostavila ne le vprašanja spolov, temveč širši, a medsebojno tesno povezan spekter: kulturo, politiko, ekonomijo, raso, razred, spol in seksualnost.

Kultura je v osnovnem izhodišču tudi glavno 'delovno sredstvo' arheologije in temelj za raziskave razmerij med ekonomskim in političnim sistemom, ter posledično tudi drugih sistemov in razmerij. Razred je pomemben vidik družbene identitete predvsem zaradi vloge v organizaciji produkcije. Ker je produkcija odvisna od delitve dela, ta pa izrecno temelji na spolih, smo spet pri vlogah spolov. Tudi rasa, spol in seksualnost so bili izvorno zastavljeni kot izključno biološke, naravne kategorije – kot take se trdovratno ohranjajo v arheološki teoriji in praksi.

Zahodna antropologija – kamor sodi tudi arheologija – je v zadnjih

dveh desetletjih začela poudarjati problem pristranskosti v raziskovalnem in pedagoškem procesu ter v akademski teoriji; posebej je izpostavila pristranskost kot posledico androcentrizma; večina antropologov je bila zahodnjakov, belcev, moških srednjega ali višjega razreda; njihovo raziskovalno perspektivo, še posebej izbor raziskovalnih problemov, je oblikovala njihova lastna pozicija v rasi, razredu in spolnem sistemu.⁴ Izbrane teme, raziskovalni problemi in vsebinski poudarki niso nujno pomembnejši od drugih, vendar izražajo perspektivo dominantnega vidika.

Izključevalne perspektive so stalnica v interpretacijah življenja v preteklih zgodovinskih obdobjih, na katere torej tudi arheologija ni imuna. Podedovane 'tradicije' ne govorijo o 'preteklosti', temveč so invencije, umetno prenesene iz vsakokratne sedanjosti nazaj v preteklost. Diskurzi sedanjosti opredeljujejo z različnimi 'izmi' obremenjena branja preteklosti. Ideje, kontaminirane s sodobnimi domnevami o spoli, razredih, načinu gospodarstva, religijah, političnih sistemih itd., so plod modernih ideologij, posredno ali neposredno projiciranih v preteklost. In obratno: 'sedanjost', 'aktualnost' se utemljujeta s 'tradicijo', s tisočletno 'evolucijo', s starodavnimi 'izvirniki' kot trdnimi temelji razvojnega viška naše družbe. 'Izvirnik' je še posebej nevprašljiv, ko gre za repeticio ali prenos ideologije o naravni danosti binarnih, hierarhiziranih spolnih vlog.⁵ Sedanjost se torej utemeljuje s preteklostjo, preteklost pa se izgrajuje na podlagi sedanjosti, obe vseskozi omogočata druga drugo, medtem ko utrjujeta eno in isto: vladajoči diskurz aktualnih in torej relativnih političnih zahtev.

Čeprav se interpretacija preteklosti ves čas giblje na meji med znanostjo in politiko, sta neobčutljivost in nezanimanje za revizijo osnovnih interpretacijskih metod, ki so v obči rabi, precejšnja. Zato je arheološki blok *Časopisa za kritiko znanosti* poskus tematiziranja v slovenski arheologiji manj prisotnih ali skoraj v celoti zapostavljenih vsebin in metod. Prinaša teoretska razmišljanja o vlogi in pomenu celovite interpretacije arheoloških najdb, od arheoloških artefaktov do umetniških snovanj, vrednotenje specifičnih pojavov, kot je nacionalizem v povezavi z arheološko znanostjo, status same vede, posamičnih obdobj in njihove konceptualizacije, periodizacije in konvencionalizacije, ter končno vprašanje arheologije spolov. Vsebine, ki se jih sodelujoči v tokratnem bloku lotevamo z željo in ciljem osvetliti senčne plati arheološke razprave in vzpodbuditi zanimanje, ne morejo odpreti vseh problemov niti odgovoriti na vsa vprašanja. Lahko pa zastavijo nova.

Boris Kavur je avtor prispevka *Na napačni strani*, v katerem razpravlja o hierarhiji, ki se vzpostavlja na področju paleolitske arheologije, in o prevladi francoske terminologije, kronologije,

⁴ Margaret W. Conkey in Janet D. Spector, *Arheologija in študije spolov. V: Arheologija spolov* (ur. K. Hays-Gilpin in D. S. Whitley). Ljubljana: ŠKUC-Vizibilija (v tisku).

⁵ Judith Butler, *Gender Trouble*, New York: Routledge, 1990 (31s).

referenčnih najdišč, interpretacije in teorije. Kako pojasniti arheološki artefakt, katerega datacija in kontekst nista v skladu z obče sprejetimi modeli in definicijami? Avtor skuša najti izhod iz klasifikacijske in kronološke zagate in razbrati vzroke in kriterije, po katerih izbrane razlagalne opcije prevladajo, spet druge pa so preprosto zavrnjene. Ukvarja se tudi z vprašanji, kaj pomenijo in kakšne posledice imajo senzacionalna arheološka odkritja v zahodni in kakšne v vzhodni Evropi ter kako so predstavljena strokovni in širši javnosti, kako so novejša revizija zamajale sistem – kot jo avtor imenuje – “*dogme*” o francoskem paleolitiku, ter razpravlja o moči in nemoči tradicionalnih argumentov v arheoloških odkritjih, ki nimajo znanih ustreznih analogij. V ilustracijo podaja primer najdbe domnevne koščene piščali iz jamskega najdišča Divje babe I v Sloveniji ter se ukvarja s fenomenom paleolitske arheologije v Sloveniji, ki je kljub domeni znotraj humanističnih ved temeljila predvsem na naravoslovju.

Katarina Predovnik v prispevku pod zgovornim naslovom *Cur archaeologia mediaevalis?* obravnava pojav historičnih arheologij; te gradijo identiteto v razmerju do zgodovine, arheologija je šele na sekundarnem mestu. Zakaj je večina besedil, posvečenih razmisleku o vsebini arheologije mlajših obdobj, apologetske narave? Če zgodovina razume dejavnosti historične arheologije kot vmešavanje v njene notranje pristojnosti, pa je po drugi strani ni sprejela niti širša arheologija, ki ima spet drugačne strahove, denimo tiste o nepopolni suverenosti historične arheologije, ki ne more sprejemati končnih ugotovitev na osnovi materialnih virov, kar je sicer kanon arheologije, temveč mora upoštevati tudi razpoložljive pisane vire (kot da bi bila raba pisanih virov pri interpretaciji kakorkoli moteča). Historična arheologija mora, razpeta med dva pola, torej šele zakoličiti svoj raziskovalni teritorij, arheologija kot taka pa doreči nekatera temeljna vprašanja predmeta.

Katja Žvanut se v besedilu z naslovom *Likovna produkcija zgodnjega srednjega veka: med arheologijo in umetnostno zgodovino* sooča s komparativno analizo načinov interpretacij likovnih izdelkov v zgodnjersrednjeveških arheoloških kontekstih. Zgodnji srednji vek kot skupek različnih politično-geografskih fenomenov se konvencionalno deli v umetnost iz časa preseljevanja ljudstev, v merovinško, karolinško in otomansko obdobje. Ostanke umetniškega in likovnega snovanja so istočasno predmet umetnostne zgodovine in arheologije – arheologi razvrščajo artefakte v tipološke in kronološke sheme s formalno analizo, temelječo na umetnostno-zgodovinski ideji slogovnega evolucionizma – vendar se njuna odnosa do predmeta interpretacije razlikujeta. Kaj je predmet čigave interpretacije in na kakšen način? Ob tem se pojavljajo črno-bele vrednostne sodbe o zgodnjersrednjeveški umetnosti, očitna hierarhizacija izraznih načinov, denimo razlage o barbarskih različicah antičnih kanonov, vprašanja originalnosti in izvorov ikonografije in slogov, njihovega širjenja, prevzemanja ‘od zunaj’, iskanja kontinuitete in podajanje legitimnosti temu ali onemu stilu.

Zapletena povezava med nacionalizmom in arheologijo je pritegnila zanimanje Predraga Novakovića, ki podaja historični oris in različne razlage medsebojne odvisnosti obeh pojmov. Kakšni so bili starinoslovski motivi za željo po spoznavanju najstarejše preteklosti nacionalnega ozemlja? V času oblikovanja v sodobno znanstveno disciplino v 19. stol. je bil nacionalizem eden od temeljnih vzvodov arheologije, pojav teoretske analize nacionalizma pa je relativno poznega nastanka. Avtor s številnimi primeri ilustrira občutljivo razmerje med aktualnim političnim dogajanjem in arheologijo ter razloge, ki terjajo uporabo preteklosti kot kohezivnega momenta skupnosti, kjer je arheologija zagotovilo empiričnih potrditev za register skupne kulturne dediščine. Obravnava ne le povezavo med nacionalizmom in arheologijo, temveč tudi med nacionalizmom in geografijo; dotakne se področja antropogeografije, podstati, iz katere izražajo popularne ideje o "psihološki strukturi" in "karakterju" naroda in drugi moderni "patriotizmi".

Aktualno presečišče arheologije in nacionalizma obdeluje tudi Siân Jones. Njen analitični pregled *Arheologija etnosa: konstrukcija identitet nekdaj in danes* je uvodno poglavje v istoimenski monografiji, izdani leta 1997; avtorica ocenjuje vlogo arheologije v konstrukciji kolektivnih identitet kot eno najpomembnejših tem v arheološki teoriji in praksi. Že samo dejstvo, da se je arheologija kot veda konstituirala v kontekstu evropskih nacionalizmov, ji zagotavlja dovolj oprijemljivo izhodišče. Ukvarja se z vprašanji, na kakšen način je arheološko delo prepleteno s konstrukcijo sodobnih identitet, z razmerjem med etnosom in materialno kulturo, skratka, s političnimi implikacijami arheologije, od Kossine in njegove paradigme 'pose-litvene arheologije' ter teorije o superiornosti nemške rase in kulture, prek metod kulturnozgodovinske arheologije, do vloge "*galskega upiranja rimskemu cesarstvu*" na najdišču Mount-Beuvray v konstrukciji francoske nacionalne zavesti današnjega dne. Zakaj je torej arheologija tudi v trendih multikulturalnosti, globalizacije in vse bolj aktualnih nadnacionalnih integracij "*odlična nacionalna veda*"?

Pamela Russell je avtorica članka *Paleolitska boginja mati: dejstvo ali fikcija?* V kratkem, a udarnem prispevku, se kritično sooči z mitom paleolitske matere boginje, ki je v temeljih zaznamovala obče predstave o kultu plodnosti, ženske in materinstva v starejši kameni dobi Evrope ter vlekla povezave preko kovinskih obdobj vse tja do krščanske ikonografije. Reprezentacije spolov so v arheologiji vedno igrale in še igrajo eno glavnih vlog. Ravno spol je bil rezerviran za socialno konstrukcijo identitete; arheologi, zgodovinarji, antropologi, etnologi in drugi so na podlagi moderne ideologije o spolih in bipolarni delitvi dela retrogradno vzpostavili trdovratne modele razlag s spoli povezanih pojavov tudi "za nazaj", za prazgodovinska in zgodovinska obdobja: izvor kulture, behaviorizem hominidov, proces domestifikacije in izvora agrikulture, specializacija obrti, delitev dela, oblikovanje držav so le primeri področij, kjer so se

⁶ A.Wylie et al.,
Understanding Sex and Gender. V: Contemporary Archeology in Theory. A Reader (ur. R. W. Preucel, I. Hodder),
Oxford, 1996 (419–21).

⁷ Monique Wittig,
Kategorija spola. V: M. Wittig, Eseji, Ljubljana: ŠKUC-Vizibilija (v tisku).

uporabljali 'tradicionalni' modeli. Medtem ko so ženske pasivne nabiralke, so moški aktivni lovci, medtem ko one ročno okopavajo vrtničke, oni izumijo orno poljedelstvo, tako lov kot iznajdba poljedelstva pa naj bi bila odločilnejša za tehnološki in družbeni napredek. Skratka, *naše* podobe o preteklosti zaznamuje "pogled na žensko kot univerzalno, nespremenljivo esenco, enako za vse kulture, čase in kraje."⁶ Kot bi rekla Monique Wittig, "kategorija spola je politična kategorija, ki utemeljuje družbo kot heteroseksualno."⁷